स्वामिसारदानन्दकृतः श्रीश्रीरामकृष्णलीलाप्रसङ्गः

अनुवादकौ– डॉ. राकेशदाशः, शान्तनुनायेकः

प्रथमः खण्डः – प्रथमः अध्यायः (युगप्रयोजनम्)

पाश्चात्त्यस्य इव उन्नतिलाभाय स्वार्थपरैः भोगलोलुपैश्च भवितव्यम्

पाश्चात्त्यजीवनस्य पूर्वोक्तस्य इतिहासस्य पर्यालोचनया अस्माभिः ज्ञातुं शक्यते यत्, तस्य विस्तारस्य मूलं विषयप्रवणता, स्वार्थपरता धर्मविश्वासराहित्यञ्च। अतः वैयक्तिके सामूहिके च जीवने पाश्चात्त्यस्य इव फललाभाय स्वेच्छया अनिच्छया वा तस्य आधारस्य उपरि एव स्वजीवनप्रतिष्ठा कर्तव्या। तस्माद् द्रष्टुं शक्यते यत्, जापानीयप्रभृतयः याः प्राच्यजातयः पाश्चात्त्यभावेन राष्ट्रियजीवनसंरचनायां तत्पराः भवन्ति, स्वराष्ट्रप्रीत्या स्वजातिप्रीत्या च सह तासु पूर्वोक्तानां सर्वेषां दोषाणाम् अपि आविर्भावः भवति। पाश्चात्त्यभावेन भावितस्य सः एव विषमः दोषः। पाश्चात्त्यसंसर्गेण भारतस्य राष्ट्रियजीवनस्य या स्थितिः उदिता, तस्य जीवनस्य अनुशीलनेन तद् वयं स्पष्टरूपेण ज्ञास्यामः।

भारतस्य प्राचीनराष्ट्रीयजीवनस्य आधारः

अत्र आदौ एव प्रश्नो भवति– पाश्चात्त्यसंसर्गात् पूर्वं 'राष्ट्रियं जीवनम्' इत्येकं वाक्यं भारतवर्षे आसीद् न वेति। अस्य प्रश्नस्य उत्तरत्वेन वक्तव्यं यत्, तद् वाक्यं नोच्चारितम् अपि तस्य वाक्यस्य वाच्यः अर्थः केनचिद् रूपेण आसीद् इत्यत्र नास्ति सन्देहस्य अवकाशः। यतो हि तस्मिन्नपि काले भारतवर्षं श्रीगुरौ, गङ्गायां, गायत्र्यां, गीतायाञ्च श्रद्दधानम् आसीत्, तस्मिन्नपि काले गोकुलपूजा तस्य सर्वप्रदेशेषु परिलक्षिता आसीत्, तस्मिन्नपि काले आबालवृद्धनरनारि रामायणमहाभारतादिभ्यः सर्वेभ्यः धर्मग्रन्थेभ्यः समानम् एव भावतरङ्गं हृदयेन वहत् स्वजीवनं परिचालयति स्म, तस्य विभिन्नप्रकारकाः विद्वांसश्च स्वीयस्वीयमनसो भावं देवभाषया परस्परं प्रति व्यक्तीकर्तुं समर्थाः आसन्। तथैव इतोऽपि बहुविषयाः एकतायाः सूत्रत्वेन उल्लेखितुं शक्यन्ते, अपि च धर्मभावः धर्मानुष्ठानञ्च तस्याः एकतायाः परम् अवलम्बनम् आसीद् इति निश्चप्रचम्।

तद् धर्मे प्रतिष्ठितम् आसीद् इति हेतोः भोगसाधनविषये भारतसमाजे कदापि विवादः न जातः

भारतवर्षस्य राष्ट्रियजीवनं तादृशरूपेण धर्मम् अवलम्ब्य प्रतिष्ठितम् आसीद् इति हेतोः तस्य सभ्यता सुन्दरीभिः विभिन्नाभिः सामग्रीभिः आविर्भूतासीत्। एकेन वाक्येन वक्तव्यं चेत्, संयमः एव तस्याः सभ्यतायाः प्राणभूतः आसीत्। व्यक्त्यै तथा समूहाय उभाभ्याम् अपि संयमम् अवलम्ब्य स्वस्वजीवनं नियन्तुं शिक्षां प्रददाति स्म भारतम्। त्यागाय भोगग्रहणं परजीवनाय च एतज्जीवनस्य शिक्षा—वाक्यमिदं सर्वान् सर्वावस्थायां स्मारयित्वा व्यक्तेः जातेश्च व्यावहारिकजीवनं तत् सर्वदा उन्नततमं लक्ष्यं प्रापयति स्म। तस्माद् एव तस्य वर्णविभागः जातिविभागः वा एतावत्कालपर्यन्तं कस्याः अपि श्रेण्याः स्वार्थपीडनं कृत्वा तेषां विषमासन्तोषस्य कारणं न बभूव। कारणं, समाजस्य यस्यां श्रेण्यां

dīpaśikhā/v5/2023/Dr. Rakesh Das, Santanu Nayek/pp. 25-27

स्तरे वा मानवः जन्मग्रहणं कृतवान्, तस्य स्तरस्य कर्तव्यं कर्म निष्कामभावेन क्रियते चेदेव सः यदा अन्येन सह समभावेन मानवजीवनस्य मुख्योद्देश्यभूतस्य ज्ञानस्य मुक्तेश्च अधिकारी भविष्यति, तदा तस्य तस्य असन्तोषस्य कारणं किं वा भविष्यति? श्रेणीविशेषस्य भोगसुखस्य विविधताम् अधिकृत्य पाश्चात्त्यसमाजे इव भारतीयसमाजे प्राचीनकालात् विरोधः न उपस्थितः, तस्य कारणम्— जीवनस्य उन्नततमे लक्ष्ये समाजस्थस्य प्रत्येकं जनस्य समानाधिकारः आसीद् इति हेतोः। प्राचीनभारतस्य राष्ट्रियजीवनविषये पूर्वोक्तानि वाक्यानि मनसि निधाय द्रष्टव्यं, पाश्चात्त्यसंसर्गे तस्य जीवने कीदृशानि सर्वाणि परिवर्तनानि इदानीं समुपस्थितानि।

पाश्चात्त्यस्य भारताधिकारः तत्फलञ्च

पाश्चात्त्यस्य भारताधिकारदिनाद् आरभ्य भारतवर्षस्य राष्ट्रियधनविभागविधौ विशेषेण परिवर्तनं भविष्यति इति स्वाभाविकम् अवश्यम्भावि च। परन्तु भारतवर्षस्य राष्ट्रियजीवनस्य तन्मात्रं भागं परिवर्त्यैव पाश्चात्त्यप्रभावः न निवृत्तः। प्राचीनकालाद् आरभ्य यान् मूलसंस्कारान् आधारीकृत्य भारत-भारती वैयक्तिकं जातीयं च जीवनं परिचालयति स्म, तेषु सर्वेषु सः प्रभावः अपूर्वं भावपरिवर्तनम् उपास्थापयत्। पाश्चात्त्यम् अवागमयत्, त्यागाय भोगः— एतद् वाक्यं पुरोहितजनानां स्वार्थसिद्धये उद्भूतम्। परजीवनस्य आत्मनश्च अस्तित्वस्वीकारः विशालकविकल्पना, समाजस्य यस्मिन् स्तरे मानवः जन्म जग्राह, तस्मिन्नेव स्तरे सः आमरणं निबद्धः स्यात्— एतदपेक्षया अयौक्तिकः अन्यायः नियमः किं वा स्यात्? भारतम् अपि क्रमेण तदेव अवागच्छत्, त्यागं तथा संयमप्रधानपूर्वजीवनलक्ष्यं परित्यज्य अधिकतराय भोगलाभाय व्यग्रः अभवत्। तेन पूर्वेषां शिक्षादीनां लोपः अभूत्, किञ्च नास्तिक्यस्य, परानुकरणप्रियतायाः आत्मविश्वासराहितस्य च उदयपूर्वकं तं मेरुदण्डहीनं प्राणिनम् इव अत्यन्तं निर्वीर्यम् अकार्षीत्। भारतम् अवागमत्, तद् एतावत्कालं यावद् यं हृदयेन ऊढ्वा यत्नेन अनुष्ठापितवान् आसीत्, सः अत्यन्तं भ्रमात्मकः, विज्ञानबलेन बलशालि पाश्चात्त्यं तस्य संस्कारसमूहान् अमार्जितान् अर्धनिष्ठुरान् च निर्दिशति, तदेव सत्यम् अनुभूयते। भोगकाममुग्धं भारतं स्वस्य पूर्वेतिहासं पूर्वगौरवञ्च विसस्मार। स्मृतिभ्रंशात् तस्य बुद्धिनाशः उपतस्थौ, अपि च सः तस्य राष्ट्रियास्तित्वस्य विलोपसाधनाय उपचक्रमे। पुनः ऐहिकभोगलाभाय इदानीमारभ्य परमुखापेक्षी भूत्वा तस्य स्थितिकारणात् तल्लाभोऽपि तस्य भाग्यात् दूरं गतः। तादृशरूपेण योगः भोगश्च इत्येतदुभयमार्गाद् भ्रष्टः भूत्वा नेतृशून्यः पोतः इव सः परानुकरणं कृत्वा अभिलाषाभिमुखं यथेष्टं परिभ्रमन् आसीत्।

पाश्चात्त्यभावसाहाय्येन निर्जीवं भारतं सजीवतायै चेष्टा तत्फलञ्च

तदा चतसृभ्यः दिग्भ्यः ध्वनिः उदितः, भारतवर्षस्य जातीयजीवनं कस्मिन्नपि काले नासीत्। पाश्चात्त्यकृपया एतावद्दिनाद् अनन्तरं तस्य तादृशजीवनस्य उन्मेषः भवति, परन्तु तस्य पूर्णविकाशस्य पथि इदानीमपि विद्यन्ते बहवः विघ्नाः। सः खलु तस्य अपरिहार्यः धर्मसंस्कारः, सः एव तस्य विनाशम् अकार्षीत्। सा खलु असङ्ख्येयानां देवदेवीनां पूजा– सा पौत्तलिकता एव तस्य उन्नतेः बाधा अभूत्। तस्य विनाशं कुरु, उच्छेदं कुरु, तदैव भारतभारती सजीवा भविष्यति। येशुधर्मः, तदनुकरणेन एकेश्वरवादश्च प्रचारितः अभूत्। पाश्चात्त्यानुकरणेन सभासमित्यादयः आविर्भूय प्राणरहितं भारतं राजनीतिः, समाजतत्त्वं, विधवाविवाहः, स्त्रीस्वाधीनतायाः उपकारिता इत्याद्याः नैकाः कथाः श्रावयामासुः– किन्तु तदभावबोधः, विलापश्च न निवृत्तः, अपि तु प्रतिदिनं वर्धमानः आसीत्। रेलमार्गः, टेलिग्राफ् इत्यादीनि पाश्चात्त्यसभ्यतायाः उपकरणानि एकैकशः भारतवर्षे आनीतानि। किन्तु व्यर्थचेष्टा

dīpaśikhā/v5/2023/Dr. Rakesh Das, Santanu Nayek/pp. 25-27

एषा– यया भावप्रेरणया भारतं सजीवम् आसीत्, तदनुसन्धानं पुनःप्रवर्तनचेष्टा च तेषु सर्वेषु किमपि नाभवत्। औषधं समुपचितस्थाने प्रयुक्तं नाभूत्, अतः रोगोपशमः केन रूपेण भवेत्? धर्मप्राणस्य भारतवर्षस्य धर्मः सजीवः न भवति चेत् भारतं कथं सजीवं स्यात्? पाश्चात्त्यस्य भावप्रसारेण तस्मिन् या धर्मग्लानिः उपस्थिता वर्तते, नस्तिकपाश्चात्त्यस्य तद्दूरीकरणे सामर्थ्यं कुत्र? पाश्चात्त्यं स्वयम् असिद्धं, तद् अपरं कथं सिद्धं करिष्यति।

भारतवर्षस्य प्राचीनजातीयजीवनस्य दोषगुणविचारः

पाश्चात्त्याधिकारात् प्राक् भारतवर्षस्य जातीयजीवने कोऽपि दोषः नासीद् इति वक्तुं न शक्यते। किन्तु जातीयजीवनस्य सजीवत्वात् तादृशदोषनिवारणे स्वतःप्रवृत्ता चेष्टापि तस्मिन् सदा परिलक्षितासीत्। जातेः समाजस्य च अन्तः अधुना तादृश्याः चेष्टायाः विलोपं दृष्ट्वा अवगन्तव्यं यत्, पाश्चात्त्यभावप्रसाररूपस्य औषधस्य प्रयोगेण रोगेण सह रुग्णोऽपि अपसृतः भवति।

पाश्चात्त्यभावविस्तारे भारतवर्षस्य वर्तमानकालिकी धर्मग्लानिः

अत एव दृश्यते यत्, पाश्चात्त्यस्य धर्मग्लानिः भारतवर्षेऽपि विस्तृता अभूत्। वास्तविकी सा ग्लानिः वर्तमानकाले पृथिव्याः सर्वस्मिन् प्रदेशे कियत् प्रबलम् अभूत्, तत् स्मर्यते चेत् स्तब्धाः भवेम। धर्मः इति नाम्ना यदि कश्चित् वास्तविकः पदार्थः अस्ति, किञ्च विधातुः निर्देशेन तल्लाभः यदि मानवस्य साध्यायत्तः भवति, तर्हि वर्तमानयुगस्य भोगनिष्ठं मानवजीवनं तस्मात् बहुदूरं व्यभिचरितं वर्तते इति निश्चप्रचम्। तस्माद् एव कारणात् विज्ञानम् अवलम्ब्य मानवस्य वर्तमानकालिकः जीवनस्य प्रसारः मानवं वैचित्र्यपूर्णभोगसाधनलाभे समर्थितश्चेद् अपि, तं शान्तं कर्तुं नाशकत्। कः तस्य प्रतिकारं करिष्यति? पृथिव्याः सा अशान्तिः विलापश्च कस्य प्राणेषु अनवरतं ध्वनन् तं सर्वभोगसाधने उपेक्षापूर्वकं युगोपयोगिनवीनधर्ममार्गाविष्कारे प्रयोजयिष्यति? प्राच्यस्य पाश्चात्त्यस्य च धर्मग्लानिं दूरीकृत्य शान्तिपूर्णे नवे मार्गे जीवनं परिचालयितुं मानवाय पुनः कः शिक्षयिष्यति।

तस्याः ग्लानेः निवारणाय ईश्वरस्य पुनः अवतरणम्

गीतायां श्रीभगवान् प्रत्यजानीत, जगति धर्मग्लानिः उपस्थिता भवति चेदेव सः स्वीयायाः मायाशक्त्याः अवलम्बनपूर्वकं सशरीरम् आविर्भविष्यति, तां ग्लानिं दूरीकृत्य पुनः मानवं शान्तं करिष्यति। वर्तमानकालिकं युगप्रयोजनं करुणया विषमोत्तेजनायाः आनयनं न करिष्यति? वर्तमानकालिकः अभावबोधः अशान्तिश्च किं तं शरीरपरिग्रहणे न प्रयोजयिष्यति?

हे पाठकाः! युगप्रयोजनं तत्कार्यं समपादयत्– श्रीभगवान् जगद्गुरुरूपेण सत्यमेव पुनः आविर्बभूव। आश्वसितहृदयेन श्रवणं कुरु, तस्य पूतम् आशीर्वचनं– “यावन्ति मतानि तावन्तः पन्थानः”, “सर्वान्तःकरणेषु यस्यैव अनुष्ठानं करिष्यसि, तस्माद् एव त्वं श्रीभगवन्तं लप्स्यसे।” मुग्धः सन् मननं कुरु– परविद्यायाः पुनरानयनाय तस्य अलौकिकत्यागतपस्ययोः तस्य कामगन्धरहितस्य पवित्रचरित्रस्य च यथासाध्यम् आलोचनं ध्यानं च कृत्वागच्छ, आवाम् उभौ पवित्रौ भवावः।

dīpaśikhā/v5/2023/Dr. Rakesh Das, Santanu Nayek/pp. 25-27